

סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד

פרק לתולדות ה"פלפול"

מאת

Pa-Silma

י. תא-שמע

פירושיהם של רבותינו הראשונים יושבי-אירופה למסכתות התלמוד, אשר נכתבו בין המאות ה-11-14, מהווים עד היום את בסיסו העיוני של לימוד התורה בישראל, במערב ובמזרח. תולדות הדפסת ספריהם אלו, מבחינת נסיבות הזמן והמקום, שופכים אור רב על כמה היבטים של קורות החינוך והלימוד בישראל, ומסייעים להבנת דרך התפתחותם של הזרמים העיוניים השונים שנהגו בישיבות האשכנזיות ב-500 השנים האחרונות. פרשה היסטורית-ביבליוגרפית זו היא גם מפתח גדול להבין את סבת העכבה, בת למעלה ממאה השנים, שחלה בין קריאות התגר הראשונות נגד שיטת הפלפול והחילוקים בזמן השל"ה והמהר"ל מפראג¹, לבין תחילתו של השינוי — שאת ראשיתו אני רואה בחיבור הספר "פני יהושע" לרב יהושע פלק (נתחבר במשך השנים ת"פ-ת"ק לערך)².

פירושי הראשונים הנ"ל לתלמוד מתחלקים, מבחינה מתודית ודיקטית כאחת, לשני טיפוסים: פירושי האשכנזים והגלילים אליהם³ — והם מגדירים, רובם ככולם, בשיטת "תוספות", גם אם צורתם הספרותית אינה כך — ופירושי הספרדים, המתחלקים לשתי תקופות: ראשוניים, עד הרמב"ן, גישתם שונה מיסודה משל ה"תוספות", ואחרונים, מהרמב"ן ועד הריב"ש (לצורך דיון זה), ממוזגים, וניכרת בהם מאד השפעת התוספות. אפיון מדוקדק דורש מאמר מקיף⁴, אך עיקרי הדברים יתוארו להלן, במטרה להבהיר את הקשר ההדוק הקיים, לדעתו, בין המפנה הדראמטי שנתחולל בשיטת הלימוד בישיבות מרכז-אירופה מאמצע המאה ה-18 ואילך לבין חזרת חידושי הספרדים שמה. במאמר זה אסקור בעיקר את סדר הזמנים הביבליוגרפיים של שתי "קבוצות" אלה, שגולתיהן שונים מן הקצה, כרקע ריאלי ותרבותי למאורעות.

1 לנושא זה הקדשו מאמרים לא מעטים, ואת העיקר רשמתי במאמרי "תוספות גורניש — מהותן ויחסן אל שיטת ה"פלפול" והחילוקים" (סיני, ס"ה, תשל"א). ציר הדין טוב, בדרך כלל, על תיאור מפעלם של המהר"ל מפראג ובעל השל"ה בתחום זה, ועל הנסיון להסביר את התופעות הממשיות החבויות מאחורי המונחים הללו. כל החוקרים עומדים על כך שקריאתם של המהר"ל מפראג וכמה גדולי ישראל אחרים, לא הניבה פרי כי אם בתקופות מאוחרות הרבה יותר, וללא קשר ישיר עמם.

2 על בעל "פני יהושע" נכתב רבות ואצ"ן רק לספרו של מ. הורוביץ *Frankfurter Rabinen, Frankfurt a. M., 1882-1895* (מהד' גרמנית שניה, מעודכנת ע"י י. אונא, כפר הרוואה, 1969) ולבאמרו של J. H. Simchovitz, *Zur Biographie R. Jacob Josua's des Verfassers des "Pnei Yehoshua"*, MGWJ, 54 (1910), p. 608-621, מלבד מה שכתב בובר ב"אנשי שם" וביתר המונוגרפיות על לבוב ופראנקפורט. לעומת זאת לא נכתב דבר על מהות ספר חידושו לתלמוד "פני יהושע", שהוא מיוחד במינו בין ספרי האחרונים ב-250 השנים האחרונות ומן הקלאסיים שבהם. דיון שכזה חייב להשוות את מפעלו של ה"פני יהושע" לסי "חידושי-הלכות" של המהרש"א מבחינת המגמות, השיטות וההישגים, ודורש מאמר מקיף לעצמו.

3 מובן מעצמו שהראש"ש הוא אשכנזי ולא ספרדי, למרות מגוריו ופעולתו בספרד, וכן "חוס' רי"ד" אשכנזיות הן בהיותן כתובות מתוך השפעה אשכנזית ישירה ומעמיקה (של רבינו שמהה משפירא ומהר"ם מריטנבורג), וזאת על אף היות מחברם איטלקי. לא אעיר במקרים דומים, כדי שלא להטות את הדיון מאפיקו העיקרי.

4 ר' גם הדברים המועטים שכתבתי במאמרי על "מצב לימוד התורה בספרד עפ"י שו"ת הרי"ף", שנדפס ב"שנתון המשפט העברי", א' תשל"ד.

ראיונה גודעה בדפוס פרשנות האשכנזים. תורת מגנצא הקדומה בכלל, תורת רבינו גרשום מאור הגולה בפרט, שימשה — בשמה ו"בסתם", כשיטה אנונימית — ביד הלומדים, באמצעות ספר "הערוך" לר' יחיאל ב"ר נתן מרומי⁵, שנפוץ מאד בכל הזמנים. ספר זה הוא מספרי האינקובולה הראשונים, ונדפס לראשונה ברומא לפני שנת רל"ה. עד אמצע המאה ה-16 — ובדיוק: עד שנת שי"ג — נדפס לפחות ארבע פעמים, כולן באיטליה — אגב: המקום היאה לו, בהיות מחברו איש רומא — ואף לא פעם בדפוסי המזרח⁶. ואף שאין הערוך כתוב כשיטה פרשנית לתלמוד, הריהו עוסק כולו בהסברת מלים ועניינים מן התלמוד, ומשובצים בו ציטאטים פרשניים רבים לסוגיות מפורזות⁷; דיון על הדפסת פרשנות התלמוד אי-אפשר לו לדלג על ספר הערוך, אף שייתכן שהמגמה הבלשנית היא עיקר בספר, לא פחות מהמגמה הפרשנית. מן התקופה המקבילה לרגמ"ה בספרד, לא נדפס מאומה, וכמעט שלא שרד דבר, כנראה, כבר בתחילת מלאכת הדפוס. ספרי התלמוד הראשונים שנדפסו באיטליה החל בתקופת האינקובולה, כבר נדפסו כולם עם פירושי רש"י (ופירושי הרשב"ם לרוב בבא-בבא בתרא וסוף מסכת פסחים) והתוספות (לסוגיהן), פסקי התוספות וספר המרדכי⁸ — כלומר: עם מיטב ותמצית המסורת הפרשנית האשכנזית לתלמוד⁹. אמנם, ספר המרדכי מסגרתו החיצונית היא ספר הרי"ף, ומ"מ בודאי שאינו ספר פרשני שוטף לתלמוד, אעפ"כ ערך רב לו להבנת גלגולו של הנושא שלפנינו שכן, כדברי פרופ' א. אורבך: "הקצר בין המרדכי לבין הרי"ף הוא רק חיצוני... ומטרתו היתה... לצרף לדברי החיבור הנפוץ [=הרי"ף] את תורתם של חכמי אשכנז וצרפת, היינו להגיש ללומד ברי"ף מבחר מהחומר הפרשני וההלכתי הרב שבתוספותיהם, פסקיהם ותשובותיהם" (בעת"ה, עמ' 436). יש להדגיש כי, כמקרה ספר הערוך הני"ל, לא נדפסו גם התוספות יחד עם מסכתות התלמוד שנדפסו בערי המזרח ביובל השנים שלאחר המצאת הדפוס (בספרד ובפורטוגל לפני הגרוש, ובשאלוניקי לאחריו¹⁰, ורק רש"י נספח אליהן (בדרך כלל. לא ככולן). רק מאוחר יותר נתבסס לימוד התוספות בישיבות המזרח, ובקושטא שמ"ג (ואילך) כבר כללום בהדפסות התלמוד, ואף הוסיפו עליהם — מתוך דפוסי ויניציאה — את ספר הרא"ש, שהיה מוחזק להם כפוסק ספרדי, אך השמיטו את ספר המרדכי. — ר' הע' 17.

בהדפסת הראשונה של התלמוד בשלמותו, ויניציאה, דפוס בומברג, ר"פ-ר"ג, שהיא שלב ההתפתחות הבא לאחר דפוסי שונצינו ופיזארו (תקופת האינקובולה והפוסט-אינקובולה); נוסף גם ספר הרא"ש לצד התלמוד¹¹. במתכונת אשכנזית מליאה זו הלך התלמוד ובשחלל בניניציאה,

5 האורייניציאה האשכנזית של הספר ניכרת היטב כבר ממבואו המפורט של קהוט למהדורתו.
6 פרט ל"ערוך הקצר", שנדפס לראשונה בקושטא רע"א, אך לא יסף להדפס שם עוד, וגם לא בשאר דפוסי המזרח.
7 ר' מאמרו של ש. אברמסון, "לחקר הערוך", לשוננו, ל"ג-ל"ד, תשל"ב-תשל"ג.
8 ופירוש המשניות לרמב"ם, שלימדו הפך לחלק בלתי נפרד מלימוד המשנה בכל התקופות.
9 לפרטים ביבליוגרפיים מלאים בנוגע להדפסת התלמוד, ר' נ. ג. רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, עם השלמותו של א. מ. הברמן, ירושלים, תשי"ב, ר' א. א. אורבך, בעלי התוספות, פרק י"ב, על סוגי התוספות אשר נדפסו במהדורות התלמוד.
10 בקושטא לא נדפס התלמוד עד שנת שמ"ג. ר' להלן בגוף המאמר. על האפשרות שמסכתות אחרות נדפסו שם (עם תוספות) בסביבות שכ"ג, ר' מאמרו של י. שפיגל, עדות על ספרים נדפסים, "עלי ספר", א, תשל"ה.
11 אפי"נו הדבר כי "קיצור פסקי הרא"ש", דהיינו: התמצית להלכה מתוך המו"מ הפרשני שברא"ש, מעשה ידי בנו ר' יעקב בעל ספר הטורים, נדפס לעצמו כבר קודם לכן, בשנת רע"ה בקושטא. הרא"ש נחשב ל"מרא דאתרא" בספרד מאז ומקדם, ופסקיו נדפסו במזרח לצרכי ההוראה (ודרך הלימוד הסמוכה לה). בספרד גופא החליף הלימוד בתוספות הרא"ש את הלימוד בשאר כל התוספות, כבר כשנות דור לאחר פטירת הרא"ש. ר' אורבך, בעת"ה, עמ' 459.

עד להדפסתו השלישית שם, בידי יושטיניאן, בין השנים שי"ו-שי"א, בה נוספו גם מראי מקום בתלמוד ובתוספות למקורות ולספרי הפוסקים, וקיצור פסקי הרא"ש. לצד מפעלי דפוס גדולים אלו, שנשמכו על המסורת האשכנזית, החלו להיראות באיטליה גם ניצני פרשנות התלמוד הספרדית. בשנת רפ"ג הדפיס בומברג, בספרים לעצמם, את חידושי הרמב"ן למס' בבא-בבא בתרא¹² ואת חידושי הרשב"א למסכתות ברכות, גיטין וחולין. אלו הם הספרים העצמאיים הראשונים על סדר התלמוד שראו אור הדפוס; כפי שראינו, נדפסו כל פירושי התלמוד עד אז יחד עם גוף התלמוד, לצידו בגליון או בסופו. מבחינה טכנית נהאפשר הדבר רק עם גמר הדפסת התלמוד בשלימותו ע"י בומברג בשנת רפ"ג, וקביעת פגינאציה סופית למסכתות השונות. עד אז נדפסה כל מסכת במספר דפים שונה ממהדורה להברתה, ולא ניתן היה לציין בתוך ספר פירושים נפרד את מקומה של הסוגיה המתפרשת בתוך המסכת, בגלל העימוד המוחלף. רק לאחר שקבע בומברג מתכונת טיפוגראפית לשי"ש שלם — והוא עצמו חזר והדפיס בתוך כמה שנים שוב ושוב באותה מתכונת — ניתנה בידו האפשרות לציין בספר עצמאי להיכן מתייחסים הקטעים. בלי ספק היה בכך גם נסיון לעודד את מכירת השי"ש שלו, שאך זה עתה נסתיימה הדפסתו. ואכן, כך נאמר במפורש בשערי הרשב"א והרמב"ן: "ובראותינו התועלת הנמשך למעינינו בזה הספר ברישית סכום הדפים על כל דיבור ודיבור באיזה דף הוא, עפ"י סדר סכום הדפים של כל תלמודינו זה שהדפסנו, ומי שאין לו תלמודינו זה יציין כפי סכום התלמוד שיש לו... כי כוונתנו אינה אלא להועיל לכת המעינים והמשתדלים במלאכת שמים". וזה כל מה שנאמר על שער ספר חידושי הרמב"ן והרשב"א לבבא בתרא!

צעד נוסף נעשה בעת הדפסת התלמוד בסביוניטה שי"ג. תחילת מלאכתו של יהושע בועז היתה במסכת קידושין, והוא הוסיף על השכלולים של דפוס ויניציאה השלישי (ר' לעיל) — אשר גם בהם נטל חלק — כמה שכלולים טכניים נוספים, וכן הוסיף על גליון התלמוד תוספות ר"ד (מעורבות ממהדורת תניינא, תליתאה ורביעאה)¹³, וחידושי הריטב"א, דף על דף. חידושי הריטב"א לקידושין מצטרפים אל חידושי הרמב"ן והרשב"א הבודדים הני"ל, ועמם פסקה מלאכת הדפסת פירושי הראשונים הספרדיים לתלמוד למעלה מ-150 שנה. ובעוד שהמסורת הפרשנית האשכנזית העיקרית כבר היתה, רובה ככולה, בדפוס בתקופה זוהיא¹⁴, הרי שפרשנות הספרדים, רבת הפארות והענפים, טרם נודעה אז כי אם אפס קצה. מה עוד שמסכת קידושין מדפוס סביוניטה נשרפה ואבדה כמעט כליל בגזירת שריפת התלמוד שחלה סמוך לגמר הדפסתה, והיה העולם שמם אף מתחילת הריטב"א לקידושין עד להדפסתם מחדש, למעלה מ-150 שנה מאוחר יותר, ולא נודע בין הלומדים אלא חידושי הרמב"ן למסכת בבא בתרא וחידושי הרשב"א למסכתות ברכות, גיטין וחולין, שאף הם לא נפוצו יותר מדי.

אמנם, את תמצית שיטתם, ואת עיקרי חידושיהם הלכה-למעשה של חכמי הספרדים, ידעו היטב גם בישיבות האשכנזים, ואף עשו שימוש רב בידיעה זו. די לזכור כי היה בידיהם ספר תשובותיו המקיף של הרשב"א, ובו תשובות למעלה מאלף¹⁵, וכן ספר הטור (האשכנזי!) ובו תורת ספרד משופעת, וספרי הגימיקי יוסף והר"ן על הרי"ף, הכוללים תמצית סברותיהם (ולפעמים בהרחבה קונטרס "דינא גרמ"י של הרמב"ן, המצורף מאו הדפוס הראשון אל חידושי למסכת בבא בתרא, נדפס לעצמו בקושטא כבר בשנת רע"ה. קונטרס זה מעורב פסיקה ופלפול להלכה, והוא משמש כעין מגידו להלכות נזקי שכנים והקרובים להם.
13 ענין ה"מהדורה קמא" לקידושין מהווה חידה ביבליוגראפית ואין איש יודע היכן, ואם בכלל, נדפסה קודם לכן. ועל כל הענין ראה נ. ג. רבינוביץ, שם, עמ' נה ואילך.
14 ועליהם יש להוסיף את ספר האגודה שנדפס בקראקא, של"א ואת ספר הראב"ן שנדפס בפראג שי"ע, שהם מסודרים במדה רבה. עפ"י סדר התלמוד, אף שאינם באמת ספרי פרשנות. חסרו תחלוטין כמעט, עד התקופות האחרונות, תוספות הרי"ד לשי"ש, וכן תוספות הרא"ש ותוספות רבינו פרץ.
15 שו"ת הרשב"א, ח"א, ובו כ-1300 סימנים, נדפס שלוש פעמים באיטליה עד שנת שי"ו. ואגב: קבצי תשובות

הדפיס הברלינאי ברוך בוך בינדער מחדש את חידושי הריטב"א ותוס' ר"ד לקידושין מתוך דפוס סביוניטה שנתגלגל לידו. צירוף-מקרים מזור ובוחאי מעניין. בדפוס ברלין נדפסה הסכמתם של הרב יחיאל מיכל ב"ר יהודה ליב, רבה של ברלין, ושל גיסו ר' אהרן אב"ד פ"פ דאדר, ובלטת התפעלותם ממעלת הספר הנדפס תוך אי ידיעה של זהות מחבריו. ספרים אלו, שאינם אלא דפוס שני — אף כי מתוך ספרים שהיו כבר אז עתיקים ונדירים — פתחו תקופה חדשה בתולדות הדפסת מפרשי התלמוד הראשונים לתלמוד. הפעם נקלטו הספרים בין הלומדים, עוררו ענין ביניהם ועודדו את המשך ההתענינות וההדפסה. אין, כמובן, כל קשר בין מפעלי הדפסת הספרים הרבים שנוכחי להלן, אולם האינטנסיוויטי של ההדפסה, והתפשטותה המהירה במקום ובזמן, מוכיחה בעצמה כי המדובר בקליטה גאוה של החומר, שעוררה הדים וביקשה את המשכה מיד המדפיסים, לתועלת התלמידים ורבותיהם שאזנם נעשתה קשובה לקולות החדשים.

בשנת תע"ז החל יונה ב"ר יעקב אשכנזי, יליד זאלושיטץ שבגאליציה שהיה לאחד מגדולי המדפיסים בקושטא, במפעל יחיד רב-מימדים, שבמסגרתו הביא לידיעת הלומדים בתוך תקופה קצרה מאד יחסית של 25 שנה, חלק נכבד ביותר של פרשנות התלמוד הספרדית¹⁶. ראשונה הדפיס את חידושי הריטב"א לקידושין, כאמור בשנת תע"ז. בשנת ת"פ הדפיס "שבעה שיטות" לרשב"א (למסכתות: שבת, ראש השנה, מגילה, סוכה, יבמות, גדרים ובבא קמא) ואת ספרי הענק האנציקלופדיים לחידושי הראשונים הספרדיים (והאשכנזים): מערכת ה"שיטה מקובצת" למסכתות כתובות (קושטא, תצ"ח) ובבא-מציעא (אוהה הדפיס באמשטרדם ת"ק בהיותו שם לרגל עסקיו). בתוך כלל היבול של מדפיס פורה זה, שהדפיס למעלה מ-100 ספרים במשך של 33 שנה, אין ספרי הראשונים עושים רושם מיוחד על הביבליוגרף. אעפ"כ הם מהווים מפעל תלוצי במלוא מובן המלה, ולו גם מבחינה טכנית, בהיות 3 מתוך 4 מהם עב"כרס ביותר ודורשים השקעה כספית וטכנית כבירה. יש לזכור גם כי בתחום הדפסת ספרי הראשונים שעל התלמוד בנפרד מגוף התלמוד לא קדמו כמעט אדם, מלבד בומברג, ומלבד ספר חידושי הר"ן לגיטין שנדפס אף הוא בקושטא, ע"י אברהם ב"ר דוד נחמן, 6 שנים לפני שהדפיס אשכנזי את הריטב"א הראשון שלו, לקידושין¹⁷. מעניין לראות כי ממש כבומברג בשעתו הדגיש גם אברהם ב"ר דוד כי "כדי להקל על המעיין בו עשינו מורה מקום מכל דף ודף שבגמרא ממקום שתופס הלשון... וגם בראשי הדפים עשינו מספר דפי הגמרא...". והדבר מבלית את הקושי להדפיס חידושים קורטוריים לתלמוד מחוץ לגוף הטקסט התלמודי¹⁸. מדפיס זה אף הרחיק לכת והדפיס, כדבריו, בראש כל דף, מלבד את

גיכרת) של שלשת גדולי ספרד: הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א, ואחרים מלבדם. הר"ן והנמוקי" נדפסו לראשונה עם הרייף בקושטא רס"ט, ומשם נפוצו על פני כל הארץ ונדפסו כוב, לרוב הביקוש, בוויניציאה ע"י בומברג, במסגרת מהדורת הש"ס השלימה, בין השנים ר"פ-רפ"ג, ואח"כ כמה פעמים תוך זמן קצר, וניכר בבירור כי הפכו לחלק מתכנית הלימודים של הישיבות האשכנזיות. ובאמת, בתהילת העיון סבור הייתי כי זו עצמה הסיבה לאי-הדפסתם של חידושי הספרדים לתלמוד, שהרי עיקרי דבריהם נודעו, למעשה, בין כתלי הישיבות. אלא, שהתבוננות מעמיקה יותר מלמדת כי לא רק שאין בכך כדי פתרון לשאלה, אדרבא, זו אף מתחדדת לאורה של ראייה זו, ומקבלת את מימדיה הנכונים. גם עיקר דברי בעלי התוספות נודע ללומדים, ובאמצעות אותם ספרים עצמם, ובמדה מרובה מוז של דברי הספרדים, כידוע לכל לומד. והשאלה כתבהרה עתה במלוא עמקה: מדוע לא נזקקו לחידושי הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א לתלמוד, כדרך שנוקקו לתוספות, לרא"ש ולמרדכי? שאינו דומה כלל הלומד בגופי הספרים, בלשונם המקורית ובנתיבים המפורטים של המו"מ לכל שלביו, למי שלומד מכלי שני, שלישי ואף רביעי. נמצאת אומר: ספרי האשכנזים היו עיקר תלמודם השוטף, החי, להבנת כל סוגיה על אתר לפשטה ולעמקה, ולפלפל בה, להגדיל תורה ולהאדיר, ואילו הספרים האחרים הצרכו להם כדי לעמוד על עיקר דעתם של רוב הפוסקים למעשה, לפסיקת ההלכה, ולסניף בעלמא בדרך לימודם.

שריפת התלמוד באיטליה באמצע המאה ה-16, והפסקת הדפסתו שם שנים מרובות, הם שכרתו באיבה את מלאכת הדפסת חידושי הראשונים הספרדיים לתלמוד. אכן עובדה ברורה היא כי עד לאמצע המאה ה-16 הספיקו להדפיס באיטליה, חזור והדפס, את כל ספרות הפירושים, התוספות והליקוטים האשכנזיים לתלמוד, בעוד שלתורת הספרדים עשו כן במדה מועטה מאד. יש לזכור כי בתקופה המקבילה לראשית מלאכת הדפוס העברי נתקיימה הגירה נרחבת של יהודים, מכל הדרגות והרמות, כולל בני הישיבות וחכמיהן, מרכזי התורה, והרבנים, מאשכנז אל איטליה הצפונית והמרכזית¹⁹, ומהגרים אלה הביאו עמם את מסורת תלמודם וביקשו את הפצתה בדפוס. לאידך גיסא, יהדות ספרד, שעברה בתקופה המקבילה תנועת הגירה עצומת-מידים, הביאה עמה מסורת לימודית שונה לחלוטין, הן מבחינת תכנית הלימודים והן מבחינת המתודה והסיסטמטיקה, ובכל מרכזי הדפוס אליהם הגיעו המהגרים הספרדיים (ובמרכזי הדפוס שנוצרו על ידם) הדפיסו רק את שנהג במסורת לימודם, בה מועטים מאד ספרי פרשנות התלמוד²⁰. בין כך וכך לא נודעו חידושי הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א בין תלמידי הישיבה האשכנזים במקומות פוריהם באירופה התיכונה (לפחות), וכנראה לא נזקקו גם להתחקות אחריהם ולא הרגישו בחסרונם; שהרי גם המעט שהדפיס בומברג לא נקלט ולא חזרו להדפיסו עוד.

18 על פעולתו של המדפיס הזה ועל תולדותיו, ראה במבואו של א. יערי לספרו "הדפוס העברי בקושטא", ירושלים, תשכ"ו, עמ' 38-48.

19 חידושי הר"ן נדפסו בבית דפוסו של אברהם רואניש, והוא הספר היחיד שיצא אצלו. ר' יערי, מבוא, שם, עמ' 51. הממונה על ההדפסה לא היה ת"ח, כדברי עצמו: "כל ימי נצטערת על מלאכת הדפוס להוציאה לפועל... הואיל ולא זכיתי בתורה להגות בה, אולי אזכה בה להדפיסה לזכות בה את הרבים...". הכמיהה לעסוק במלאכת הדפוס דומה לזו שמבטא גם יונה אשכנזי (יערי, שם, 39), אולם, שלא כמותו, היה אשכנזי איש יודע ספר ות"ח. לצערנו לא הודיע גם מדפיס הר"ן מי המציא לו את כה"י ומי המליץ על הדפסתו. תקותו "להתחיל ולהשלים ספרים הרבה" עלתה בתוהו. ספר חידושים ספרדי נוסף לתלמוד ראה אור הדפוס לפני שנת תע"ה, ויש להזכירו כאן: חידושי רבינו יוסף אבן מיגאש למסכת בבא בתרא, שיצא בצורה מקוטעת מאד באמשטרדם, תס"ב. אף הוא לא נקלט כלל בין הלומדים. שני ספרים אלה הם "מבשרי" הפרשנות הספרדית במאה ה-18.

20 אפשר כי זו גם הסבה הפשוטה למיעוט הדפסתם של ספרי חידושים לתלמוד בארצות המזרח עד למאה ה-18. דפוסי המזרח לא נדפסו בדרך כלל עפ"י סדר דפי בומברג או כל סדר קבוע אחר: ראה מאמרו של י. מהלמן, "הדפסת התלמוד באשכנזי" (עומד להופיע כנספח ל"קריית ספר" בתוך קובץ מאמרים ביבליוגרפיים מאת י. מהלמן) ובעיתון ציון הדפים היתה קשה למדי. מהלמן מונה 11 הדפסות שונות של התלמוד בשאלוניקי, למן שנת רפ"ב ועד שנת תר"א, ורק בודדות בהן עוקבות, בחלקן, את הפניציה של בומברג. מאלף לראות

דף חדש בפרשה זו נפתח בשנת תע"ה (1715). בשנה זו ניגש המדפיס הנודע עטיאש באמשטרדם להדפיס מחדש את מעט חידושי הרשב"א והרמב"ן אשר הדפיס בומברג ברפ"ג, ובאותה שנה ממש

הרמב"ן והריטב"א נדפסו לראשונה רק בתקופה האחרונה, ובמספר מועט מאד, ולפי כל הסימנים אבדו קצביהם כבר סמוך לתקופתם. אין כאן מקומה של שאלה זו, והעמתי עליה רק משום שאני דן כל העת בשלשה חכמים אלו יחד, ולא רציתי להפריד ביניהם גם בשאלה משנית זו.

16 ר' מאמרו של מ' ברויאר, הסמיכה האשכנזית, ציון, ל"ג, תשכ"ה, עמ' 33-28.

17 מסורת לימודם של בני ארצות המזרח לקהילותיהם בתקופה זו קשורה באופן הדוק עם המסורת התלמודית שנהגה בספרד בודות הסמוכים לגורש — שהיו דורות מלאי-תורה. ראה מאמרו של ז. דימיטרובקי, בית מדרשו של מהר"י בי רב בצפת (ספונות ה'; ספר צפת, חלק ב', תשכ"ד), ומאמרי "תוספות גרנייש" הנ"ל, בהע' 1. פליאה בעיני שלא הדפיסו או במזרח אפילו את חידושי הרמב"ן, שנהגו להגות בו הרבה בישיבות הספרדים. ועל ספר "מהר"י גרנייש" (ויניציאה, שני"ט) ראה במאמרי הנ"ל.

מספרו הסדורי גם את המספר הסדורי של הדף בגמרא שאליו מתיחסים החידושים. בין כך וכך לא היה בפעלו של אברהם ב"ר דוד נחמן כדי לעודד, דווקא, את יונה אשכנזי, בעת שיצא להדפיס את מערכת חידושי הרשב"א.

בשנת תפ"ט יצאו לאור באמסטרדם חידושי הרשב"א על מסכתות עירובין, תענית, מועד קטן, כתובות ובבא מציעא ²², ע"ה הרב אברהם סגל, דיין פוזן, "בן הגאון... מהור"ר ישעיה סגל... שהיה אב"ד ור"מ בק"ק פרנקפורט דמיין, בן הגאון... מהור"ר יעפטל סגל בעל זוי העמודים נכד הגאון... מהור"ר ישעיה סג"ל זצוק"ל בעל "שני לוחות הברית" ממשפחת הורוויץ" (מתוך השער). ניכרת היטב התלהבותו הגדולה של המו"ל. כתב היד היה שייך לבעל השל"ה, אבי זקנו, והוא עבר מאב לבן עד המו"ל. בהקדמתו הארוכה (על ארבעה עמודי פוליו גדולים) מספר המו"ל על רצונו העז של אביו להוציא את הספר לאור עולם, ושהיה רגיל ללמודו עם תלמידיו בישיבתו המפורסמת: "ונהירנה כד הוינא טליא הפליגו מאד הבעלי תריסין בעלי ישיבה חכמי גדולי ישראל כשלומדים בבית ועד לחכמים על ישיבה הרמה של אדוני אבי הגאון זצוק"ל מאותן המסכתות, מחבבים מאד החודשים נפלאים מהרשב"א הג"ל... ומה גם שיש בו כמה חידושים נפלאים מאבותי הגאונים הגדולים... ואדוני אבי... באמרו שלא יוכל ליכנס בעובי הקורה קורת בית הבד ולילך בעצמו ובכבודו למלאכת הדפוס ולהשיגה על המלאכה, והמלאכה כזו צריכה הזירות וזריות...".

הספר נדפס מתוך כתב היד המספחתי, ועל אף הנאמר בשער, אינו מכיל "חודשים נפלאים... מהגאון הגדול... בעל... שני לוחות הברית ומבנו הגאון... בעל המחבר ווי העמודים", פרט לכמה דפים ראשונים של מסכת עירובין. לדברי המו"ל: "לא נמצא בכל העולם אפילו בכתב [יד], ועין לא ראתה כי אם בק"ק הנובר... באכסדרא דבי רב ה"ה הרב המאור הגדול... אב"ד ור"מ דק"ק העליטוויא מהור"ר יוסף נר"ו בן מהור"ר דוד אופנהיים נר"ו... מצאתי ראיתי קצת מחודשי הרשב"א הג"ל והרב... יוסף הג"ל שלח לי לק"ק אמסטרדם אותם חודשים... אשר היה אצלו בכתובים... כדי שיהא כולה בהדא מחתא מחתינה...". נראה כי לפחות מסכתות עירובין וכתובות היו ביד משפחת הורוויץ, וחידושי כתובות נזכרו בהקדמה בין אלו שנלמדו בבית אביו. המו"ל היה סבור כי הרשב"א מבעלי התוספות הוא (ודאי משום סמיכות השם לריצב"א וכדו'), ומחכמי צרפת, כמפורש בשער ובכמה מקומות בהקדמתו.

הבדל רב ניכר בין מהדורת "חמש שיטות" של הרשב"א לבין ה"שבע שיטות" של הרשב"א — ששימשה לה כדגם. הוצאת הרשב"א רגילה בתכלית, ואין שום הרגשה של השיבות המאורע גלויות לספר. תוכן השער צנוע ביותר, ואין לדעת מתוכו אף זאת שלפנינו דפוס ראשון "שלא היה לעולמים", כהרגל המדפיסים לומר במקרים כאלו. הסכמת רבני קושטא צנועה גם היא, ועיקרה — שלא להשיג גבול המדפיס. בולטת בהעדרה הקדמת המדפיס, ואין ידוע מנין באו לידי כה"י. שונה ממנו בתכלית ספר "חידושי הרשב"א", שאוירת חג שורה על כולו: שער מפורט ונלהב, הסכמותיו מרובות ונרחבות, הקדמת המו"ל ארוכה ונמלצת, והוא מתאר בהרחבה מרובה את גלגולי כה"י והשיבות, והזיגעות שהשיגוהו עד שזכה להוציא את הספר לאור, וכן נזכרים בפרטות רבה כל סייעוהו בכסף ובשוה כסף. והכל במליצה חגיגית ובהתלהבות גדולה.

שניוני הדפים בתוך "חידושי הר"ן" לגיטין עוקבים דווקא את מהדורת בומברג — שלא נדפסה כמותה בשאלוניקי — משום שאחרת לא ניתן היה לציין, כמובן, לשום מהדורה כלל.

²¹ נדפס בבית ובדפוס הרב החכם השלם כמוהר"ר יוסף דיין דק"ק הג"ל בשנת ברוך אתה בבאך ברוך אתה בצאתך [=תפ"ט] לפ"ק. ברשותי טופס עם שער אחר (וחסדים בו דפי השער, ההסכמת וההקדמה הרגילים) משנת תפ"ח, ובודאי נדפס שער זה לפני ההדפסה או באמצעה, ולאחריה שבו והדפיסו את השער המקובל.

ג

שונה היתה דרך התפשטותם של חידושי הרשב"א, והרשב"א והרשב"א במסך המאה ה-18 ²². ראש וראשון להדפסה ולהשיבות היה הרשב"א. 14 הדפסות נפרדות שלו הוצאו אל הפועל במהלך 83 השנים שבין תע"ה ותקנ"ח, מהן רבות-כמות ביותר. "שבעה שיטות" — אותן שקבע המדפיס מקושטא — נדפסו שוב בברלין, תקט"ו, כלומר: 36 שנה לאחר הדפוס הראשון ²³, ולאחר מכן בברין, תקנ"ח — 42 שנה מאוחר יותר, אך הפעם נכללו בקבוצה המסכתות הללו: ברכות, שבת, ר"ה, סוכה, מגילה, חולין ונדה. קבוצה אחרת "מיוחסת" יותר, נדפסה בפירודא תקי"א, לברכות, גיטין וחולין — נקבוצה הראשונה אשר ראתה אור עולם, בויניציאה רפ"ג (ואמ"ד תע"ה). לצד הקבוצות נדפסו חידושי הרשב"א למסכתות בודדות, הן בדפוס ראשון הן בהדפסות חוזרות. עיון בטבלה המצורפת מראה כי הרשב"א נדפס תמיד בעצמו, בדרך כלל ב"סדרות", והמסכתות הבודדות שלו הן, רובן ככולן, דפוס שני. בולטת העובדה כי מלאכת ההדפסה וההפצה נעשתה ברובה בערי מרכז אירופה ומערבה, ומיעוטה בלבד בארצות המזרח; גם מיעוט זה נדפס, כאמור לעיל, בידי מדפיס אשכנזי, איש גליציה, שבלי ספק הפיץ את ספריו גם בין אנשי מולדתו. שונה מעט היתה דרך הדפסתו של הרשב"א. 11 הדפסות בלבד ידועות לנו ב-80 השנים שבין תע"ה לתקנ"ח, ורובן ככולן מעוטות הכמות. מלבד קובץ חמש המסכתות שהרחיבו קודם בתאורו, נדפסו שאר המסכתות לעצמן, מסכת מסכת בספר לעצמו. כמחציתן צורפו עם ספרים אחרים, ופרט למסכת מכות לא נדפסה אף מסכת פעמיים. רוב הדפוסים הם מערי המזרח, וכן המדפיסים והמביאים לדפוס.

שונה ביותר הוא סדר הדפסת חידושי הרשב"א, שלא נדפס אלא 8 פעמים ב-75 השנים שבין תע"ה ותק"ן, נדפס טיפין טיפין ולא כונס אל ספר אחד (ואפילו לא לכמה מסכתות בלבד) אלא בשנת תרפ"ט. ולא זו בלבד, אלא שמהדורת שאלוניקי תקנ"א אינה אלא "לקוטות" בלבד. ניתן, אולי, לצרף לטבלה גם את "הלכות נדרים" שלו, שנדפסו כהשלמה להלכות הרי"ף החסרות (ליוורנו, תקנ"ה), שבמדה מסויימת הם כחידושים למסכת זו; פחות מכך שייכים לנושא מאמרנו "הלכות בכורות וחלה" שלו, שאף הן תשלום להלכות הרי"ף (שאלוניקי, תקנ"ד) ²⁴. ישנו הגיון פנימי רב במהלך הדפסה זה. הרשב"א ספג לתוכו את מיטב חידושי ופרשנותו של הרמב"ן, הוסיף עליהם כהנה וכהנה מעצמו ומשיטות רבינו יונה רבו, ושב ובאר הכל בלשון בהירה, קלה ופשוטה, שעשתה את ספרו לקלאסי במלוא מובן המלה. וכך הינו עד היום הספר הקלאסי בה"א הידיעה של ספרות החידושים לתלמוד. שימוש אינטנסיווי בחידושי הרשב"א ממעט מאד את הצורך, ואף את התועלת המיידית, שבעיון בגוף חידושי הרמב"ן. בחידושי הרשב"א, לעומתם,

²² במאה ה-19 נפוצו כבר כל ספרי החידושים של רבותינו הראשונים, במדה שהיה בכל הארצות. הרמב"ן, הרשב"א והרשב"א הם עמודי התווך של השיטה הספרדית החדשה וע"כ מתייחס המאמר בעיקר אליהם. גם יתר חידושי הספרדים לדורותיהם נדפסו לאחר תע"ה, כמעט ללא יוצא מהכלל, ועל מעט היוצאים מן הכלל העירונו לעיל.

²³ הספר נדפס בדפוסו של אהרן ב"ר משה רופא, בהשתדלותו של "התורני... מהור"ר זנוויל נייא גס מפ"פ דמיין, ובהשקעתו הכספית של העשיר יצחק ועליג בראנדיבורג, שנשכנע ע"י "בנו חורגו" זנוויל הנ"ל "להזיל מכיסו סך מרובה לזכות הרבים להפיץ מעינות החכמה מהחכם הלזה בלי שום הנאה ורווחים לפני בעולם, רק כנתנו היתה בזה לש"ש לזכות הרבים בחבור הנ"ל חוצה והיה מצוי לכל מי שיחפץ לשאוב מימיו...". מעבר לשער נאמר: "הסכמות וחזרות מהרב הגאון הגדול המפורסם נשיאה דארעא קדישא מהו" יעקב יושע בר"ן אב"ד דק"ק פד"מ והרב... מהו" דוד נר"ו אב"ד דקהלתינו... שלא להדפיס חידושי הרשב"א... משך עשרה שנים... וגוף ההסכמות נשמטו מטעם הכמוס, אינו יודע מהו הטעם "הכמוס", וחבל שאין לשון בעל הפני ה"ושע" בענין זה בדינו. ר"י משי"כ לעיל בענין חכם זה.

²⁴ "הלכות נדה" לרמב"ן, שנדפסו בתוך ספר "תורת שלמים", ויניציאה, תקי"א, אינם בגדר חידושים כל עיקר ואינם שייכים לנושא עיונו.

יחוד עצמי רב, ומחברם ניהון בכה חידוש רב באופן יחסי לרשב"א. האמת הפנימית שבאה על ביטוייה בטבלה שלפנינו, משתקפת עד היום כמציאות חיה בעולם הישיבות, שסדר העדיפויות הנתוג בהן הוא בדיוק כד. ראשון לשימוש שוטף הוא הרשב"א, אחריו הריטב"א ורק לבסוף הרמב"ן — אף שהוא ראש לכולם בזמן ובחשיבות, והעיון בעומק לשונו מהווה אתגר לעצמו.

סדר הרפסת חידושי הרשב"א²⁵, הריטב"א²⁶ והרמב"ן²⁷ במאה ה־18
המספר הועיר כציון את מספר המהדורה

שנה	מקום	רשב"א	ריטב"א	רמב"ן
ת"ע"ה	אמסטרדם ברלין	ברכות ² , גיטין ² , חולין ²	קידושין	בבא בתרא ²
תע"ו	קושטא	קידושין		
ת"פ	קושטא	שבת, ר"ה, מגילה, סוכה, יבמות, נדרים, ב"ק (עד פרק ח')		
תפ"ט	שאלוניקי אמסטרדם	שבועות ²⁸	עירובין, מכות, מועד קטן, כתובות, בבא-מציעא ²⁹	
תצ"ג	ברלין	קידושין ²		
תצ"ד	פראג	בבא קמא (בשלימות)		
תצ"ה	פראג	חולין		בבא בתרא ³
תצ"ז	אלטונה	גדה		
ת"ק	המבורג	יבמות		
תק"ב	דעסוי	מגילה ² (נדפס יחד עם מסכת מגילה; לא ראיתיו)		
תק"ה	ליוורנו	מכות (פרק זה בורר. בתוך קובץ בשם "ספר הזכות")		
תק"א	פירודא	ברכות ³ , גיטין ³ , חולין ³ !		
תק"ד	קושטא	יומא		
תקט"ז	ברלין	שבת ² , ר"ה ² , מגילה ³ , סוכה ² , יבמות ² , נדרים ² , ב"ק ² (עד פרק ח')		
תק"ח	שאלוניקי	גיטין	קידושין	
תק"ח- תקכ"ג	שאלוניקי	עבודה זרה (בתוך קבוצת ראשונים בשם "אוריין תליתא" ³⁰)		
תקכ"ב	זולצבאך	מכות ² (בתוך קבוצת ראשונים בשם "חמשה שיטות")	גיטין, גדה (בתוך קובץ ראשונים בשם "חמשה שיטות")	

שנה	מקום	רשב"א	ריטב"א	רמב"ן
תקכ"ה	מיץ	כתובות ³¹		
תקל"ו	מיץ	גדה ²		
תקמ"א	ליוורנו	שבועות (עם חידושי ע"ן לרמב"ן, בשם "מעשי צדיקים")	עבודה זרה (בתוך קובץ "מעשי צדיקים")	
תקמ"ה	לבוב	שבועות ²		
תקמ"ז	ליוורנו	יבמות		
תקנ"א	שאלוניקי		שבועות (בתוך "לקוטות הרמב"ן"), ברכות, עירובין-סוכה (ליקוטס בלבד)	
תקנ"ב	ליוורנו	מגילה (בתוך ספר "קדשי דוד" לרב דוד חסאן)		
תקנ"ה	ליוורנו	נדרים (בתוך הקובץ "אשי ה")	נדרים (בתוך "אשי ה"; ספר פסקים לתשלום הלכות הרי"ף)	
תקנ"ח	ברין	ברכות ⁴ , שבת ³ , ר"ה ³ , סוכה ³ , מגילה ⁴ , חולין ⁴ , גדה ³		

- 25 חידושי הרשב"א שנדפסו לאחר המאה ה־18 במהדורה ראשונה הם: ביצה (לבוב, תר"ז), עירובין (ווארשא, תרנ"ה), בבא מציעא (ירושלים, תרצ"א) ובבא בתרא (ירושלים, תשי"ז).
- 26 חידושי הריטב"א שנדפסו לאחר המאה ה־18 במהדורה ראשונה הם: שבת (שאלוניקי, תקס"ו מהדורה אחרת: ניו יורק, תשכ"ז), גדה (ניו יורק, תרכ"ח), בבא בתרא (ניו יורק, תשי"ד).
- 27 חידושי הרמב"ן שנדפסו לאחר המאה ה־18 במהדורה ראשונה הם: חולין (ליוורנו, תק"ע; מהדורה שלמה: ניו יורק, תשס"ו), שבת (בספר "אוצר נחמד", פרשבורג, תקצ"ז) ובבא מציעא (ירושלים, תרפ"ח). וכרוב ספרי שאלוניקי בהלכה נדפסו אף חידושים אלו לצורך התלמוד-תורה שם ובידפוס של ת"ת יע"א.
- 28 במצות פרנסי ומנהיגי הזמן, כלשון השער, וכמעט לא נודעו מחוץ לכתלי הת"ת. ורי מ"ש מהלמן במאמרו הנ"ל לעיל, הע' 20: "תופעה מיוחדת במינה הייתה בשאלוניקי מאז החלה חברת 'תלמוד תורה הגדול' בשאלוניקי (בפעם הראשונה, כנראה, מצויות האותיות 'ת"ת' על גבי שער הסידור שנדפס בשנת השי"ע) להדפיס הגמרות והספרים הנצרכי להיות ערוכים לפני החלמידים הלומדים בחברי 'ת"ת' (הקדמה לסידור ש"ע). נקבע, כנראה, מנהג לשמור הספרים בחדריה של חברת ת"ת ולא להוציאם החוצה. האיסור הפך לתקנה שנדפסה בנוסחים שונים בגמרות משנת תק"מ לערך... לפיכך לא נשתמרו בספריות מחוץ לשאלוניקי. מסיבה זו לא נכללה, כנראה, מסכת זו כבר בקובץ 'שבעה שיטות', ברלין, תקט"ו.
- 29 לייב הדיפס הראשונים נדפסו חידושי הריטב"א בסוף שו"ת מהר"ם גלאנטי, ויניציאה, שס"ב ועוד. החידושים הללו, והנרפסם בשלימות, אינם לריטב"א, וחידושי הריטב"א האמיתיים נדפסו לראשונה בלונדון תשכ"ב. ורי מבואר של המר"ל בלונדון, הרב אלתר הלפרין, ורי משי"כ במאמרי "כ"י הרמב"ן והריטב"א למסכת בבא מציעא" בתוך "ספר מתתיה", ותינה, תשכ"ה.
- 30 על מהדורה זו ר' מאמרו של פ. תשבי, "חילופי גרסאות בדפוסי ספרים", ק"ס, מ"ג, תשכ"ח.
- 31 מיוחסים לו בטעות והם לרמב"ן. ולא אעיר כאן על טעויות-יהוס.

חידוש שכזו מוכת, וממצים עד תום את כל יתר הסברות להסקת כל ההלכות החדשות המתבקשות מהן בהכרח. אלו הם יסודותיו האינטלקטואליים של המו"מ של התוספות, ותמציתו למעשה. הנחתם היסודית של בעלי התוספות היתה כי דברי תורה ניתנו ללימוד "ולחידוש", וכי החידוש הוא מעיקרי מצות תלמוד-תורה. ואין החידושים אלא העלאת פרטי הלכה חדשים — שאינם מפורשים בתלמוד — מתוך ההשוואות והחילוקים, המתבקשים תוך כדי הפלפול בסוגיות והנסיון להבינן כהלכתן. הגיוון הפרשני הרב בכל סוגיה אינו מעוכב על דרך ההלכה, אלא מגופי הברכה המשוקעת בה, המאפשרת לכל דור לתרום את שלו למעשי אבותיו. מתפיסה זו נובעים גם יתר החירות והגמישות בקביעת המסגרת המתודולוגית-עקרונית ללימוד ולפרשנות התלמוד, ומדה מרובה של חופש ביחסי הכפיפות של "תלמידים" לרבותיהם. — ואכן, כך-היה המצב בישיבות צרפת ואשכנז.³⁵

שונה היה המצב בספרד, עד אמצע המאה ה-13. אופקו של המו"מ בישיבה היה מגבל יותר, ומספר האלטרנאטיות הפרשניות שהועלו לדיון מועט בהרבה, אף כי בעל אופי נבחר. מסורות קבועות, מגדולי ראשוני ספרד, נלמדו בישיבותיה, וההתפתחות הפנימית לקראת הרחבתן, גיוון או סתירתן, היו מצומצמות הרבה. מגמת הבירור הלכה למעשה שקופה לחלוטין, והדרישה "להגדיל תורה ולהאדירה", "לשמה", אינה נשמעת. הדבר ניכר יפה בספרו של רבינו יוסף הלוי אבן מיגאש, ספר החידושים הספרדי הראשון שבידנו, וביתר בהירות בספריו של רבינו מאיר הלוי אבולעפיא; אצלו אפשר, אולי, להבחין כבר בסימני שינוי ראשונים, בעקבות תחילת-היכרות עם ספרות התוספות. שני ספרים אלו נתחברו בתקופה המקבילה לתקופת השיא של יצירת התוספות האשכנזיות.

ראשונים בין חכמי ספרד היו רבינו יונה גירונדי ורבינו משה בן נחמן קרובו, שהכירו בעלי תוספות בזמנם, וראו עצמם כתלמידיהם. רבינו יונה אף למד בעצמו בצרפת, אצל רבינו משה ב"ר שניאור מאיוורא. לא זו בלבד שהתחירו באופן ממשי את התוספות לספרד, אלא הם שקבעו את דרך לימודם בפועל בישיבות אשר ייסדו בספרד, ובכך פתחו אופקים חדשים ללימוד התורה שם. הם גם הראשונים בספרד אשר העמידו "תלמידים", כדרך חכמי התוספות, ו"תלמידי רבינו יונה", כ"תלמידי הרמב"ן", הם מושג היסטורי וספרותי בעל אופי מוגדר. הפליא לעשות הרמב"ן — המאור הגדול שביהדות ספרד מימי שמואל הנגיד — שמיזג עד לאחת את דרך בעלי התוספות עם המסורות הספרדיות הקדומות וגירסאותיהן. חידושיהם הם כמסגרת כבירה, המעבירה דרך חרכיה את כל הטוב, התמציתי והמהותי שבשיטות הספרדים והאשכנזים, תוך השוואה הידית בקרתית ובדיקת המסקנות העולות מהן למעשה, לאור מסורות הפסיקה של שתי הארצות. סגנונו של הרמב"ן קצר, תכליתי ובהיר ביותר, ומעלתו הנכבדה מכל היא חושו המופלא להבדיל בין עיקר לטפל במו"מ ההלכתי-פלפולי, וכח החידוש-היוצר שלו, שהיה מיוסד על העמקה והתבוננות בלתי-תלויה כמעט בקודמיו. מבעלי התוספות קיבל את תנופת המו"מ, ובישיבתו החיל את שיטתם גם כלפי תורתם של הרי"ף, רבינו אבן מיגאש והרמ"ה, קודמיו הגדולים, ובכך הביא להפריית תורת ספרד הקדומה במסגרת מסורתית ותכנית שלה. ממסורת הספרדים קיבל את עקרונות ההכרעה כקדמונים — ובזאת נבדל ביותר מן התוספות — ובכך הביא לקיצוץ נרחב כנגדי הפלפול האשכנזי אשר אין מעצור לרוחו.³⁶

את שיטתו העביר הרמב"ן לתלמידיו ולתלמידי-תלמידיו, גדולי ישראל המפורסמים כמו הרשב"א, הרא"ה, הריטב"א, הר"ן ועוד. אלה קיימו גם הם ישיבות גדולות ומרובות תלמידים

מכל מקום למדנו לדעת, כי את אשר החמיצו במשך התקופה הארוכה שעד תחילת המאה ה-18, השלימו המדפיסים במשך המאה ה-18 באינטנסיוויות רבה, ומה שלא היה בידי הלומדים מיד מאות שנים — ואף לא נתבקש על ידיהם — נעשה פופולארי ונפוץ תוך תקופה קצרה יחסית. ואין לשכוח בהקשר זה, כי מלבד הידושי הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א, נדפסו במשך המאה ה-18 עוד כמה וכמה ספרי פרשנות ספרדים, מהם חשובים ביותר כספרי הרמ"ה — ר' מש"כ בהע' 22. אלא שאין אנו יודעים מה הביא לידי שינוי זה בראשית המאה ה-18, כשנות דור לפני תחילתיה של תנועת ההסתכלה. גם אם מקרה הוא, יכ עדיין להסביר מדוע נמצאה דווקא תקופה זו ראויה לקלוט את הסגנון החדש-ישן, שלא נקלט קודם בין הלומדים ובעולם הישיבות. אפשר מאד כי לפנינו אחד מן הביטויים הראשונים לשאיפתם של ת"ח להרחבת-אופקים אינטלקטואלית בתוך המסגרת המסורתית, שאיפה שמצאה את ביטוייה, בין היתר, בהתעניינות נרחבת במדעי-הטבע, כדרך שעשה הרב יונתן איבשיץ, בן זמנו של ר' יהושע פלק, בעל ה"פני יהושע".

ד

תורתה של אשכנז, מראשיתה, ברבים ניתנה. ישיבותיה מאוכלסות היו, ואווירת תלמוד-תורה הקיפה את כל השכבות, לרבות אלה שלא היו בין כתלי הישיבה. שאלה היסטורית היא האמנם היו ישיבות אשכנז צפופות, יחסית, בתלמידים, במאות ה-11-13, או שמא היה מספרם בכל ישיבה מועט, אך רב היה מספר הישיבות שנתקיימו בסמיכות מקום וזמן זו לזו. מ"מ אין ספק בדבר שתורתם נדדה מישיבה לחברה, בע"פ ובכתב, וע"כ נתרבתה ונשתכללה.³⁷ מצב ריאלי זה הוא גם הרקע בחיים לעצם התהוותו של מפעל התוספות האדיר, המשקף מכללו את האידיאל המרכזי של תקופתו ומקומו: היבדלות מן הסביבה הנכרית ותרבותה, וחיים של לימוד תורה כערך עליון.

מצב כזה לא שרר בספרד בתקופה המקבילה (ולפחות עד אמצע המאה ה-13). ישיבותיה מועטות היו, העיסוקים האינטלקטואליים נטו ברובם לתחומי החול והחול-למחצה, ולימוד התלמוד היה תמציתי-חיים למועטים בלבד, אף כי גדולים בתורה עד למאד. החידוש היוצר בשדה הפלפול התלמודי בודאי שאינו מסימני התקופה ההיא בספרד, והדי הלימוד בישיבה המרכזית נודעו לצבור היהודי הרחב בעיקר בצורה של הלכה פסוקה והוראות למעשה.³⁸ גם כאן משקף המצב הריאלי את האידיאל המרכזי של התקופה והמקום: השתלבות בתרבות הסביבה, תוך שמירה מליאה על קיום המשפט העברי על כל חלקיו, כנורמה היסודית להתנהגות יום-יום בחיי היחיד והכלל.

הלימוד בהמון שונה מיסודו, ובכל אופי, מלימודן של קבוצות קטנות, מעטות ונבחרות. הבקאות הקיבוציות טובה לאין ערוך מזו של כל יחיד, גם אם זכרנו פנומנאל, וכת האסוציאציה גדול ללא השוואה בהברורות גדולות הלומדות בצוותא. דימוי "מילתא למילתא" הוא ראשית כל פלפול בתקופה זו.³⁹ וברבות המשתתפים מתקשרים מקורות רבים יותר אל מהלכו. גם כח הדיפרנציאציה, "החילוק" במינוח הלמדני, מעולה יותר ברבות המשתתפים, ואינו דומה עיונו של אחד לעומק עיונם של השנים, אולם, חשוב מכל הוא ביצורה של מידת הביקורת. כל השוואה (=קושיה) וכל חילוק (=תירוץ), עומדים מלכתחילה לביקורתם החריפה של משתתפים רבים, הפוסלים מיד כל

32 ראה וויכוחו של י. כץ עם א. א. אורבך, בבקרתו על ספר "בעלי התוספות" שנדפסה ב"קריית ספר", ל"א תשס"ו, עמ' 15. השאלה צפה גם במקומות אחרים בבקרתו. ונראית דעתו של אורבך קרובה יותר.

33 ר' במאמרי הג"ל, הע' 4.
34 בתקופת הראשונים. במאה ה-15 מתהווה תהליך הפוך, העתיד להפוך את שיטת הפלפול על פיה, במרכזי תורה רבים באשכנז (וגם בספרד), ולהעמידה על בסיס דיאלקטי-מקומי מובהק — ראה מאמרי המזוין בהע' 1. רכי התהוותו של הפלפול החדש, לצד — או: במקום — הפלפול הישן, אינם ברורים כל עיקר.

35 ר' א. א. אורבך, בעה"ה, עמ' 396, 524 הע' 5, ועוד הרבה שם.

36 על פעלו ההלכתי של הרמב"ן נכתב מעט מאד. לענין הגיוון ראה דבריו החשובים של ד"ר י. אונא, בספרו רבי משה בן נחמן, ירושלים, תשי"ד, עמ' 19-25.

בספרד, ובהם הלכה ונתבססה, הלכה ונשתכללה "שיטת הרמב"ן"³⁷. שיטה ממוזגת זו, שהיא השיטה הקלאסית בלימוד התורה, והנוהגת עד היום הזה — וביותר בתקופות האחרונות — בכל ישיבות ישראל הגדולות, בארץ ובח"ל, נעלמה מעיני הלומדים, בעיקר בישיבות האשכנזיות, ולא נודעה שוב עד ראשית המאה ה"ה, משום שלא נדפסה כמעט, כלל, כמתואר לעיל. מתוך כך נשתרש יותר ויותר ה"פלפול", הבלתי-ממוזג ובלתי-מסוייג, אשר "נשתכלל" — לרעתו — מדור לדור, עד כי הפך לבלתי נסבל בעיני גדולי ישראל במאה ה"ז, אשר עיניהם היו כלות, אך ידם קצרה מהושיע.

הדפסתם של חידושי הספרדים, החל בראשית המאה ה-18, כמתואר לעיל, היא שהביאה את הקץ על פרק זה בתולדות הלימוד האשכנזי, ופתחה בו פרק חדש. בעל ספר "פני יהושע", שהיה מראשי המהלך החדש, היה מודע בבירור להשפעה הספרדית החדשה, המשתקפת בבירור ובגלוי בין דפי ספריו³⁸. כאמור לעיל, תאור שלם של מרכיבי המהפכה שחולל ספר "פני יהושע" דורש מאמר נפרד. אוסיף עוד כי גם שלב ההתפתחות החדש ביותר בסגנון לימוד התורה בקרב האשכנזים, הלוא היא שיטת הלימוד מיסודו של ר' חיים סולובייצ'יק (נפטר 1918) הינה, בעומק הדבר, שכלול (לוגי וטרמינולוגי) של מפעלו של בעל "פני יהושע".

37 יש לציין כי בספרו המוזנמנטאלי של י. בער "תולדות היהודים בספרד הנוצרית" אין זכרות ישיבות אלה כלל, ואין שום דיון על המהפכה החברתית הכבירה שנתחוללה ע"י הרמב"ן בתחום זה. גם אין שום דיון על מצב לימוד התורה בדורות הרבים שלפני הרמב"ן. מבחינת תולדות לימוד התורה בספרד קיימת בספרו של בער לאקונה גמורה.

38 בעת קריאת ההגהות הגיע לידי מאמרו החדש של ה. ז. דימטרובסקי, "על דרך הפלפול", שנדפס בספר היובל לסאלו בארון (ניו-יורק, תשל"ה), בחלק העברי. במאמר נכבד זה ימצא המעיין חיזור מפורט ונאמן ביותר של דרך הלימוד בישיבות האשכנזים, במאות ה'16-17 בעיקר, עפ"י ספרים אותנטיים בני-הזמן. על רקע הנאמר שם בולטת עשרת מונים פעולתו של בעל ה"פני יהושע", שהעמיד במקומה של השיטה הדיאלקטולוגית פורמאלית, בעלת המסגרת השמרנית והכללים הנוקשים לניתוח כל סוגיה במקומה בדרך לא השוואתית, את שיטת ההעמקה האנאליטית-תוכנית, תוך הסתייעות מרובה בספר "יני החזקה" לרמב"ם וחשיפת דרך הבנתו את הגיונה הפנימי של הסוגיה.